

Augustinus' preken over Cyprianus

VINCENT HUNINK

Summary: one of the sermons by St. Augustine recently discovered in Erfurt deals with St. Cyprian on the occasion of his yearly feast on September 14th. Interestingly, we already possess eleven other Augustinian sermons on the same subject. In this contribution, the new sermon is analyzed and compared with the other sermons. It is discussed how Augustine managed to treat the same subject over and over again without merely repeating himself or losing his motivation as a teacher. His own ideas on teaching elementary instruction, as given in 'De Catechizandis Rudibus', provide a suitable context here. The sermons on Cyprian can be seen as a case study of Augustinian preaching practice.

Onder de voorgangers van Augustinus neemt Cyprianus (ca. 205-208) een belangrijke plaats in. Naast Ambrosius (339-397) is hij de kerkvader die Augustinus het vaakst bij naam noemt, en het is duidelijk dat Augustinus goed bekend was met Cyprianus' werken en er grote waardering voor had. Cyprianus zelf zag hij als een man van onbetwistbare autoriteit.¹ Regelmatig brengt hij Cyprianus' getuigenis naar voren, niet alleen in zijn debatten met de donatisten en pelagianen,² maar ook voor diverse praktische zaken. Zo wordt de 3^e-eeuwse bisschop aangevoerd als een voorbeeld voor de legitimiteit van het gebruik van ware heidense kennis in het christelijk onderwijs (*doctr. chr.* 2,146). Op een meer theoretisch niveau heeft Cyprianus een grote invloed gehad op het denken van Augustinus over *auctoritas*.³ Ten slotte moet Cyprianus als een voorbeeldige martelaar een bron zijn geweest van publieke trots in Augustinus' Africa en van persoonlijke inspiratie voor Augustinus zelf.

Augustinus' bewondering voor Cyprianus komt misschien het best tot uiting in de talrijke preken die hij hield op het jaarlijkse feest van Cyprianus op 14 september. Het is de moeite waard te kijken naar het beeld van Cyprianus zoals dat uit de verschillende preken oprijst. Welke aspecten van het leven en werk van Cyprianus krijgen speciale aandacht? Is er enige vorm van twijfel of discussie te bespeuren met betrekking tot Cyprianus? In hoeverre herhaalt Augustinus zich in zijn jaarlijkse lof van de martelaar en waar probeert hij nieuwe, creatieve manieren te vinden om zijn gehoor te boeien?

1 Zie Dassmann (2002: 196-211, speciaal 199-200). Dassmann verwijst naar meer dan 650 plaatsen in het werk van Augustinus waar Cyprianus wordt genoemd. Vergelijk ook Burns (2005).

2 Zie Dassmann (1989).

3 Zie Dassmann (2002: 200). Voor een andere gedeelde interesse, zie Salisbury (1985).

Dergelijke vragen lijken vooral relevant in het licht van de spectaculaire nieuwe vondst van zes preken van Augustinus in de bibliotheek van Erfurt, die onlangs werden gepubliceerd in *Wiener Studien*. Een van deze nieuw gevonden teksten is een tot nu toe onbekende preek van Augustinus over Cyprianus.⁴ Tot voor deze publicatie telde het corpus van augustijnse preken over Cyprianus elf teksten.⁵

Afgezien van de twaalf preken die momenteel beschikbaar zijn, moet Augustinus vele malen meer hebben gepreekt over Cyprianus, gezien het feit dat hij bijna veertig jaar lang in Noord-Afrika predikant is geweest. Het feest van Cyprianus was een hoogtepunt in het kerkelijk jaar en een belangrijke dag op de kalender. Het feest werd breed gevierd door het volk, niet alleen in de kerk, maar ook op de straat met luidruchtige vormen van spektakel. Augustinus zelf klaagt in een van zijn Cyprianus-preken over extatisch dansen en zingen tijdens de mis, zoals dat gebruikelijk was in vroeger dagen, voordat het officieel werd uitgesloten (s. 311,5). Het geheel had misschien wel iets weg van Kerstmis zoals het tegenwoordig in veel westerse landen wordt gevierd. Aangezien Augustinus op zo'n belangrijke dag niet zelden meer dan een keer preekte, kan het totale aantal van zijn preken over Cyprianus zijn uitgekomen op iets tussen de dertig à veertig en ruim honderd.⁶

Zelfs als we uitgaan van zo'n hoog aantal niet-bewaarde Augustijnse preken vormen de twaalf bestaande teksten nog steeds een aanzienlijk corpus, dat goede mogelijkheden biedt voor een nadere analyse. Ik zal beginnen met het bespreken van de nieuwe s. 313G en die vergelijken met de elf andere preken. Als achtergrond-tekst voor Augustinus' praktijk zal ik gebruik maken van *De catechizandis rudibus*. In het eerste deel van die verhandeling laat Augustinus zien hoe leerkrachten fris en gemotiveerd kunnen blijven, ook al moeten ze telkens opnieuw elementaire leerstof behandelen. De jaarlijks van hem verwachte preek over Cyprianus moet voor Augustinus op dit punt een echte uitdaging zijn geweest.

'Docens quod erat facturur'

De nieuwe s. 313G bestaat uit twee paragrafen, gescheiden door wat waarschijnlijk een lacune is (zie hieronder). De hele tekst beslaat ongeveer een pagina tekst (34 regels).

4 Zie Schiller e.a. (2008: 251-264).

5 *Sermones* 309, 310, 311, 312, 313, 313A, 313B, 313C, 313D, 313E en 313F. De nieuwe Erfurt-preek heeft daarom het nummer 313G gekregen; zie Schiller e.a. (2008: 229). De preken over Cyprianus zijn nog maar zelden onderzocht als geheel; vergelijk alleen Brown (1948). Een Nederlandse vertaling van s. 311 is beschikbaar in Wijdeveld (1988: 134-144).

6 Dit getal is uiteraard een ruwe schatting, waarvoor geen bewijs kan worden geleverd. Daarnaast hebben ook andere vroeg-christelijke auteurs preken gehouden over Cyprianus. Sommige bestaande voorbeelden zijn opgenomen in Schiller e.a. (2008: n. 99).

De preek opent met een gebed van dankzegging: God wordt gedankt omdat hij het spreker en publiek mogelijk maakt samen het feest te vieren (s. 313G,1, r.1-2). Dit lijkt weinig meer dan een cliché, maar openingen als deze komen feitelijk niet veel voor in de preken van Augustinus.⁷ Misschien wijst de opening erop dat het hier om een speciale gelegenheid ging. Er is wel gesuggereerd dat Augustinus mogelijk niet in Hippo Regius sprak, maar in Carthago, zoals het geval was met de meeste van zijn Cyprianus-preken.⁸ In de provinciehoofdstad kon de spreker er gemakkelijk van uitgaan dat iedereen bekend was met de biografische feiten over de martelaar.

Vervolgens onderstreept Augustinus het belang van de dag: het is het feest van een 'heel bijzondere martelaar' (*praeclarissimi martyris*), die direct wordt beschreven in lovende termen.

Ornamentum confessionis, Afrorum rector et doctor ecclesiae, martyr uerissimus et sincerissimus et praeceptor et rector, docens quod factururus erat, faciens quod docuerat, multos ante se mittens praecepto, multos post se traxit exemplo. (1, r.3-7).

(Glansrijk was hij in zijn belijdenis, leider van de Afrikanen en leraar van de kerk. Martelaar in de waarste en zuiverste zin des woords, en wegwijzer en leider: hij onderwees anderen wat hij zelf zou doen, en hij deed wat hij had onderwezen. Velen wees hij de weg. Die zond hij voor zich uit. Velen was hij tot voorbeeld. Die trok hij achter zich aan.)

De Latijnse zin is opvallend in zijn lengte en syntaxis, met de hoofdzin helemaal op het einde, volgend op een reeks nominatieven die ten slotte niet meer dan bijstellingen bij het onderwerp blijken. Anderzijds komen de lovende termen in deze context natuurlijk niet onverwacht, en soortgelijke uitdrukkingen zijn dan ook gemakkelijk te vinden.⁹ De woorden *faciens quod docuerat* ... kunnen overigens gelden als een soort refrein of *topos* in de Cyprianus-preken (zie aan het einde van deze bijdrage).

Het specifieke punt van lof is dat Cyprianus als bisschop anderen aanmoedigde om pal te staan en, indien nodig, folteringen te ondergaan en martelaar te worden omwille van het geloof, terwijl hij zelf in 258 de marteldood stierf en zo een voorbeeld werd voor anderen.¹⁰ Natuurlijk was dit niet Cyprianus'

7 Een vergelijkbare uitdrukking van dank aan het begin van een preek komt voor in s. 293a.

8 Schiller e.a. (2008: 280). Met betrekking tot de datum pleiten Schiller e.a. overtuigend voor de tijd tussen 397 en kort na 401.

9 Uit de Cyprianus-preken, vergelijk bijvoorbeeld *uniuersam illam fidelissimi et fortissimi et gloriosissimi Martyris passionem* (s. 309,1); *beatus Cyprianus et episcopus misericordissimus, et martyr fidelissimus* (s. 309,5); *Cypriani gloriosissimi martyris* (s. 310,1); *Insignem martyrem Christi, per quem maxime istam rexit, auxit, ornauit atque illustrauit Ecclesiam* ... (s. 313C,1); *Ille ipse ueridicus et uerax martyr seruus Dei, uerax munere Dei* ... (s. 313E,1). Voor de laatste woorden, vergelijk: *Alios itaque docendo praemisit imitandos, alios patiendo praecessit imitatuos* (s. 313C,2) en voor het hele begin: *Sollemnitate sanctam eius martyris hodie celebramus, qui multos ante se martyres misit eloquio, multos post se eduxit exemplo* (s. 313D,1).

10 Veel werken van Cyprianus getuigen van zijn aanmoediging van anderen, met name zijn *Ad mar-*

eigen verdienste, haast Augustinus erbij te zeggen: het is God die Cyprianus maakte tot mens, gelovige en martelaar:

hominem quando creauit, fidelem quando uocauit, martyrem quando coronauit
(1, r.8-9)

(mens toen Hij hem schiep, gelovige toen Hij hem riep, martelaar toen Hij hem kroonde).

Met een klinkend tricolon vol geluidseffecten (met name homoeoteleuton), maakt Augustinus zijn vertrouwde punt dat de goede daden van een mens in hun geheel te danken zijn aan God, die in hem handelt. Gewoonlijk wordt de gedachte aangevuld door het tegendeel: voor slechte daden is ieder mens volledig zelf verantwoordelijk. Hier leidt de lofprijzing tot een voor de hand liggend vervolg: dergelijke martelaren¹¹ mogen wij zonder voorbehoud vereren, aangezien wij in hen God zelf vereren (1, r.9-11).

Vervolgens tekent Augustinus een portret van Cyprianus in bijbelse termen, door hem eerst te vergelijken met een schaap tussen de wolven, dan met een goede herder, en ten slotte met een duif en een slang.

Missus est et iste beatus Cyprianus tamquam ouis in medio luporum. Verbo castigabat lupos et tamquam pastor pro ouibus respondebat et pro ouibus sanguinem profundeabat. Tenuit simplicitatem columbae et astutiam serpentis. Simplicitate columbae nemini nocuit, astutia serpentis caput proprium seruauit.

(1, r.11-16)

(Ook deze gelukzalige Cyprianus is gezonden zoals een schaap te midden van de wolven. Met zijn woorden gaf hij de wolven op hun donder, als een herder legde hij verantwoording af voor zijn schapen en omwille van zijn schapen vergoot hij zijn bloed. De eenvoud van de duif hield hij vast, en de slimheid van de slang. Met de eenvoud van een duif bracht hij niemand schade toe. En met de slimheid van een slang beschermde hij het eigen hoofd.)

Op typische Augustijnse wijze zijn twee bijbelteksten hier met elkaar verweven. De verwijzing naar Christus' uitzenden van zijn discipelen als schapen onder de wolven in Matteüs (Mt 10,16) leidt de spreker naar de passage in Johannes over de goede herder die zijn leven geeft voor zijn schapen (Joh 10,11) en weer terug naar de Matteüstekst met het bevel van Christus zo wijs te zijn als slangen en zo eenvoudig als duiven.¹²

Het is misschien veelzeggend dat Augustinus aan het einde de volgorde

tyras en veel brieven. Zijn eigen proces en de dood zijn beschreven in de zogenaamde *Acta Proconsularia* en de *Vita Cypriani* door zijn leerling Pontius. Over het biografische materiaal over Cyprianus, zie Hunink (2010).

11 Hier is misschien een toespeling op andere, *valse* martelaren, zoals Schiller e.a. (2008: 280-1) suggereren, onder verwijzing naar de donatistische martelaar Marculus, en naar de anti-donatistische preek s. 313E in het algemeen.

12 Zie hiervoor Van Neer (2009).

heeft omgedraaid, met eerst de duif en dan de slang, terwijl hij ook het evangelische *prudentes* (Vulgaat) heeft vervangen door een meer toegespitste term, *astutia*.¹³ Met 'de bescherming van zijn eigen hoofd' denkt hij mogelijk aan een nogal omstreden element in de biografie van Cyprianus. Tijdens de grote vervolging van Decius in 249-251 had Cyprianus niet gezocht naar het martelaarschap, maar was hij in ballingschap gegaan naar een kustplaats, waar hij een comfortabel leven leidde. Bij terugkeer kreeg Cyprianus te maken met kritiek en verzet vanwege zijn eerdere gedrag.¹⁴

Het is echter onwaarschijnlijk dat Augustinus hier enigerlei kritiek op de eerbiedwaardige martelaar zou willen uiten. Met ware *astutia* slaagt hij erin het gevaarlijke punt te omzeilen. Eerst weidt hij uit over de manier waarop slangen zich oprollen en verdedigen als ze worden aangevallen. Dan legt hij snel uit dat het niet Cyprianus' eigen 'hoofd' is dat hij beschermt: het hoofd is niemand anders dan Christus zelf (vgl. 1 Kor 11,34). Cyprianus 'bewaart' het door te weigeren Christus te verloochenen, waardoor hij uiteindelijk het martelaarschap aanvaardt (1, r.16-20). Zo is het potentieel gevaarlijke punt handig omgebogen tot een nieuw element van lof.

Het beeld van de goede herder die verantwoordelijk is voor zijn kudde is minder problematisch, omdat het alleen positieve associaties met zich meebrengt. Voor Augustinus voelde dit als een natuurlijk en bruikbaar beeld voor Cyprianus, en hij gebruikt het ook in verschillende van zijn andere Cyprianus-preken.¹⁵

Op dit punt in de preek vertoont de tekst vrijwel zeker een lacune (1, r.21). Zoals de tekstbezorgers terecht betogen¹⁶ is het niet de korthed van de preek die deze hypothese ondersteunt, maar de plotselinge verandering van thema en syntaxis. De lengte van de lacune is onduidelijk, maar het moet minstens gaan om een paar regels. Dat zou dan een soepele overgang mogelijk maken naar het tweede deel van de preek.

13 Augustinus verwijst wel vaker in zijn werk naar de betreffende Matteüs-passage (zij het niet in verband met Cyprianus) met een soortgelijk gebruik van *astutia* of *astutus*, bijvoorbeeld in *ep.* 55,12. Maar hij citeert de tekst ook met *prudentes*; zo bijvoorbeeld in *spec.* 25 en *qu. Mt.* 8: *Estote ergo prudentes sicut serpentes.*

14 Vergelijk Hunink (2010: 000).

15 Bijvoorbeeld *magis curans quam rationem pastorum principi de commissis sibi ouibus redderet, quam quid infideli proconsuli de fide propria responderet* (s. 309,4); *Cyprianus pastor* (s. 313,2); *pastoraliter consulens clementerque compatiens* (s. 313C,2); *Numquid tacuit? numquid pastor bonus uidens lupum fugit? Quid enim prodest, si adsit pastor corpore, fugiat corde?* (s. 313E,7). Vergelijk ook het idee dat Cyprianus het Lam (*Agnus*) volgde (s. 311,1) en dat hij mild (*mitis*) was (s. 112,1; 113A,5).

16 Schiller e.a. (2008: 275).

‘Laten we nuchter blijven!’

Helaas brengt het tweede deel van de preek weinig nieuws over Cyprianus. In plaats daarvan richt de spreker zich op de passende manier om het feest te vieren. Zoals eerder is aangegeven werd de dag van Cyprianus al lang in verband gebracht met uitgelaten feestvreugde en overdaad. Blijkbaar was dat ‘verkeerde’ gedrag niet helemaal uitgeroeid, want Augustinus pleit hier omstandig voor soberheid en bescheidenheid.

De bewaarde tekst heropent in het midden van een zin, met de woorden *alacres, laeti*, die nog herinneren aan de feestelijke sfeer in de openingszinnen van de preek, maar vervolgens wordt gesuggereerd dat dit geluk echt genoeg zou moeten zijn. Op dit punt kan Augustinus het niet laten een wat flauwe woordspeling te maken.

Non persequamur martyres calicibus, quos pagani sunt persecuti lapidibus. (12, r.2-3)

(We moeten de martelaren niet volgen met drinkbekers; de heidenen hebben ze al vervolgd met stenen!)

Met behulp van de dubbele betekenis van de Latijnse *persequi* probeert de predikant de mensen af te houden van drinken door een vergelijking te maken tussen hun bekens en de stenen waarmee martelaren zoals Stephanus werden geraakt. Dat is natuurlijk geen eerlijke vergelijking, maar in het heetst van de strijd zet Augustinus soms alle middelen in die hij kan.

Wat volgt is een clichématige aansporing tot deugd en soberheid naar het voorbeeld van de martelaren zelf.¹⁷ De enige opmerkelijke gedachte is dat ‘eten en drinken’ datgene is wat de mensen werkelijk doen, maar dan in geestelijke zin:

Nolite interrogare uentres sed mentes! (2, r.5)

(Vraag niet uw maag, maar hoor uw hart!)

Het contrast van *uenter* en *mens*, dat zo vaak voorkomt bij Augustinus¹⁸ wordt efficiënt ingezet om de aandacht van het publiek te vragen voor een meer algemene boodschap.

17 Voor *uestigia martyrum sequamur* (‘laten we de voetsporen van de martelaren volgen!’), verwijzen Schiller e.a. (2008: 284) naar s. 273,9 en 285,1; voor het thema als geheel vergelijken zij (2008: 279-80) s. 311. Voor *fructus dilectionis* (‘vruchten van de liefde’) valt nog te verwijzen naar s. 10,6. Voor de slotwoorden *uestigium dilectionis* is er echter geen parallel in de werken van Augustinus en eerdere teksten.

18 Bijvoorbeeld: *propter cibum ac potum non mentis sed uentris* (ep. 36,11); ... *ut si fieri potest, qui pasti sunt, pascuntur, et quorum satiauit panibus uentres, satiet et sermonibus mentes* (Io.eu.tr. 25,10); *ad escas solidiores accedere, mente, non uentre* (Io.eu.tr. 35,3), *panis noster quotidianus est: inde uiuunt non uentres, sed mentes* (s. 56, 10).

De aansporing tot soberheid rondt de preek als geheel af. In het Erfurthandschrift wordt de tekst gevolgd door een preek van Hieronymus (met een expliciet gemarkeerd begin: 'Preek van de heilige Hieronymus ...'), zodat het vrijwel zeker is dat er geen woorden ontbreken aan het einde.

Cyprianische thema's

Zoals uit bovenstaande analyse blijkt heeft de nieuwe preek 313G veel gemeen met de elf andere preken die Augustinus hield ter gelegenheid van het Cyprianus-feest. Verschillende motieven keren erin terug, zoals het beeld van Cyprianus als de goede herder en de viering van zijn martelaarschap, en er zijn ook parallellen in woorden en wendingen te constateren.

Het jaarlijkse feest ter gelegenheid van Cyprianus moet een uitdaging zijn geweest voor Augustinus als pastor en leraar. De feiten van het leven en martelaarschap van Cyprianus waren niet talrijk en moeten bij iedereen in Africa goed bekend zijn geweest. Het had dus niet veel zin daar lang bij stil te blijven staan. Maar hoe kon hij als spreker dan zijn publiek telkens opnieuw boeien met steeds datzelfde onderwerp?

Het is boeiend dat Augustinus over dit algemene didactische probleem zelf heeft nagedacht in een van zijn andere werken, *De Catechizandis rudibus* (een relatief vroege tekst, geschreven in 399).¹⁹ Hierin bespreekt hij een aantal problemen die een leraar kan hebben, wanneer hij of zij zich genoodzaakt ziet basale lesstof telkens opnieuw te behandelen. Een docent kan bijvoorbeeld zelfvertrouwen verliezen door twijfel aan eigen kwaliteiten of door algemene wanhoop aan de grenzen van de menselijke taal. Of misschien nog erger, alle motivatie en plezier in lesgeven kan verdwijnen doordat de docent liever met rust wordt gelaten en alle tijd wil wijden aan meditatie of aan ander, schijnbaar belangrijker werk, of liever teksten van anderen wil horen dan zelf spreken. Eindeloos herkauwen van overbekende lesstof kan leiden tot verveling, terwijl een lauwe reactie van het publiek ook nog ontmoedigend kan werken (*cat.rud.* 14).

Tegen deze mogelijke bedreigingen kan een leraar zichzelf beschermen, zoals Augustinus vervolgens uitvoerig bespreekt (*cat.rud.* 16-22). Het belangrijkste element hierbij is dat de leraar moet proberen gericht te blijven op wat hem feitelijk te doen staat, op basis van broederlijke genegenheid en liefde voor zijn publiek, en geïnspireerd door de liefde van God. Hij moet ook inspelen op de behoeften van zijn publiek, anticiperen op mogelijke reacties, zich inleven in de toehoorders, en vreugde voelen over hun mogelijkheden tot spirituele groei.

¹⁹ Voor de tekst, zie: Fabrizio / Siniscalco (2001). Voor Latijnse tekst en Nederlandse vertaling, zie: Hunink/Van Reisen (2008).

Ook op een meer praktisch niveau draagt Augustinus oplossingen aan, die vertrouwd en overtuigend klinken voor iemand met enige onderwijservaring. Zo suggereert hij niet alles uitputtend te behandelen maar een paar belangrijke punten of een samenvatting te geven (*cat.rud.* 18). Als mensen minder geïnteresseerd of geconcentreerd lijken, kan het nuttig zijn een paar opmerkingen te maken die de belangstelling opnieuw wekken, of het simpelweg kort te houden (*cat.rud.* 19).

Tegen de achtergrond van deze overwegingen van Augustinus is het interessant om zijn elf andere Cyprianus-preken kort te bekijken. Hoe heeft hij zijn motivatie om te spreken over de bisschop-martelaar op peil gehouden? In welke mate heeft hij zich eventueel herhaald door materiaal uit de preken te ‘recyclen’? Kan een van de andere preken worden beschouwd als het model van 313G of als een latere kopie ervan?

Op een aantal punten bieden de preken enige reflectie van de spreker op zijn eigen prestaties. Meer dan eens maakt de spreker duidelijk dat het daadwerkelijk wordt *verwacht* dat hij een preek levert: het is kennelijk geen kwestie van vrije keuze.

Sermonem a nobis debitum auribus et cordibus uestris exigit tam grata et religiosa sollemnitas qua passionem beati martyris celebramus. (s. 309,1)

(Een preek die aan uw oren en harten is verschuldigd wordt van mij gevraagd door de welkome en religieuze plechtigheid waarin wij het lijden vieren van de gezegende martelaar.)²⁰

Die verplichting is natuurlijk een zware last (*tantam sarcinam*, s. 312,1), waarvoor hulp nodig is. Vandaar dat de Heilige Geest wordt aangeropen (s. 310,1) en er zelfs, in een originele variant, een beroep wordt gedaan op de gebeden van Cyprianus zelf (s. 312,1). In het algemeen, zo betoogt Augustinus, kan zijn eigen taal niet op tegen de grootsheid van het onderwerp en zo roept hij de martelaar opnieuw aan:

Virtutibus enim eius et gloriae posset forte humana lingua sufficere, si se uoluisset ipse laudare (s. 313A,1)

(Aan zijn deugden en zijn roem zou de menselijke taal misschien recht kunnen doen, als hij (Cyprianus) zichzelf wilde prijzen.)

In een andere preek wordt dit motief vervolgens weer slim aangepast en subtiel omgedraaid: voor de lof van Cyprianus volstaat geen enkele menselijke taal, zelfs niet die van Cyprianus zelf (s. 313,1). En in weer een andere variant moet de martelaar geen lof van ons verwachten maar zelf voor ons bidden (s. 313D,1).

²⁰ Vergelijk ook: *Diei tam grati laetique sollemnitas, et coronae tanti martyris tam felix et iucunda festiuitas, sermonem a me debitum flagitat* (s. 312,1); *In hoc itaque sermone nostro, quem de illo debitum uestris auribus reddimus ...* (s. 313,1); *oportet nos itaque sermone sollemni in Domino laudare serui animam eius* (s. 313C, 1).

In Augustinus' preken over Cyprianus zijn er ook teksten zonder zulke inleidende bespiegelingen. In s. 313E begint de bisschop van Hippo onmiddellijk een theologisch, polemisch debat tegen de donatisten. En s. 313B opent met een psalmvers,²¹ dat aanleiding geeft tot een lange, repetitieve meditatie waarin voor Cyprianus nauwelijks plaats is.

De rol van Cyprianus in deze preken is soms inderdaad bescheiden. De spreker kan er blijkbaar voor kiezen zijn onderwerp te variëren door het simpelweg te *negeren* en te vervangen door een ander thema. Een verrassend voorbeeld is s. 313F, een preek die zich bezighoudt met het thema van de hoop: in deze tekst valt de naam Cyprianus zelfs niet één keer.²² S. 313A bevat weliswaar een of twee opmerkingen over Cyprianus, maar is verder grotendeels gewijd aan de bestrijding van wereldse genoegens, met name die van het theater, terwijl s. 311 een aantal morele kwesties behandelt die hooguit losjes met elkaar verbonden zijn.

Natuurlijk komt de figuur Cyprianus ook wel prominent voor in sommige preken. Daarbij valt het op dat Augustinus eropuit lijkt opvallende herhalingen te voorkomen. S. 309 vertelt het verhaal van het verhoor en het martelaarschap van Cyprianus, op basis van de *Acta* en *Vita*, waaruit letterlijk wordt geciteerd (s. 309,2-5-6). Ook s. 313D vermeldt hoogtepunten van Cyprianus' martelaarschap, maar dan niet met precies dezelfde citaten.²³ S. 312 gaat juist in op hoogtepunten uit een eerdere fase in zijn leven, met name zijn bekering tot het christendom, met inbegrip van een dubbel citaat uit een autobiografische tekst, Cyprianus *Ad Donatum*.²⁴ In s. 313C presenteert Augustinus ten slotte een nieuw element: daar geeft hij een beknopt overzicht van werken van Cyprianus (s. 313C,2). Hij biedt geen citaten of titels ervan, maar zijn samenvatting is duidelijk genoeg voor lezers die vertrouwd zijn met het oeuvre van Cyprianus. Het is gemakkelijk om verwijzingen te herkennen naar *De habitu uirginum*, *De zelo et liuore*, *De oratione Dominica*, *De lapsis*, *De bono patien-*

21 *Benedictus Dominus qui non dedit nos in uenationem dentibus eorum* (Ps 123,6). De Vulgaat-tekst luidt *praedam* in plaats van *uenationem*.

22 De preek in kwestie is blijkbaar later op de dag gehouden, aangezien er wordt verwezen naar een eerdere preek in de ochtend (*mane*) (s. 313F,1). Mogelijk had Augustinus in zo'n geval meer vrijheid in zijn stofkeuze.

23 Twee bekende voorbeelden uit de *Acta* komen in beide preken voor: Cyprianus beroemde zin *In re tam iusta nulla est consultatio* ('in zo'n rechtvaardige zaak is er geen overleg nodig') en de formele zin van de proconsul: *Tascium Cyprianum gladio animaduerti placet* ('Ik besluit tot executie van Tascius Cyprianus met het zwaard'). Beide komen voor in s. 309,6 en s. 313D,4. Maar over het geheel genomen zijn de preken verschillend.

24 Het is misschien tekenend wat Augustinus hier citeert: Cyprianus' indrukwekkende beeld dat hij voor zijn bekering in de donkere nacht lag, drijvend op de volle zee van wereldse beslommeringen (*Ad Donatum* 3), en Cyprianus' soortgelijke opmerking dat hij verstrikt zat in fouten en zonden, waarvan hij zich niet kon bevrijden en waaraan hij zich vastklampte uit wanhoop op verbetering (*Ad Donatum* 4) (s. 312,2). In beide citaten kan Augustinus iets hebben herkend van zijn eigen spirituele weg, zoals beschreven in zijn *Belijdenissen*. Voor tekst en vertaling van *Ad Donatum*, zie: Hunink (2006: 24-59).

tiae, De unitate Ecclesiae, De mortalitate, De idolorum uanitate en *De opere et elemosynis*. De lijst is niet compleet,²⁵ maar biedt toch een breed scala van geschriften van Cyprianus.

Variatie

Als we Augustinus' preken over Cyprianus als geheel bezien, blijkt Augustinus hierin een beperkt onderwerp dus op allerlei manieren te behandelen. De preken zijn verbonden door een aantal gemeenschappelijke elementen, met name de verwijzingen naar het leven en proces van Cyprianus en zijn rol als goede herder, maar Augustinus doet er zichtbaar zijn best voor het verhaal telkens aan de nieuwe gelegenheid aan te passen. Zijn eigen praktijk laat hier duidelijk zien dat hij in staat was de methoden die hij zelf had aanbevolen in *cat. rud.* concreet in praktijk te brengen. En het lijkt erop dat zijn enthousiasme en ijver als leraar niet afnemen in de loop van de jaren.

Daarnaast hanteert hij twee belangrijke retorische strategieën die als zodanig niet vermeld staan in *cat. rud.* De belangrijkste is de strategie van voortdurende *variatio*. Zelfs wanneer elementen worden herhaald gebeurt dit bijna altijd in een context van variatie. Letterlijke 'recycling' van ouder materiaal behoorde kennelijk niet tot Augustinus' arsenaal aan retorische hulpmiddelen.²⁶

Een bijzondere vorm van variatie is de strategie om *het thema te veranderen*. Zoals ik aangaf, gaat een aantal Cyprianus-preken daadwerkelijk over een thema dat slechts vaag verband houdt met de bisschop en martelaar. Via deze speciale vorm van *variatio* krijgt een spreker een oneindig aantal nieuwe mogelijke invalshoeken op zijn thema, waardoor hij zijn publiek met steeds nieuwe preken kan onderhouden en stichten.

Streven naar afwisseling blijkt zelfs bepalend wanneer een dominant motief wordt herhaald, zoals een laatste voorbeeld laat zien. Ik wees er al op dat veel Cyprianus-preken een wending bevatten die eruit ziet als een soort refrein. In s. 313G luidt die als volgt:

docens quod erat factururus, faciens quod docuerat

(hij onderwees anderen wat hij zelf zou doen, en hij deed wat hij had onderwezen).

25 Opvallend afwezig zijn Cyprianus' *De spectaculis, De baptisate haereticorum, De laude martyrii* en *Ad Demetrianum*, alsmede zijn talrijke brieven.

26 Zoals aan het begin van dit artikel is opgemerkt, is het corpus Cyprianus-preken oorspronkelijk vermoedelijk veel groter geweest. Het lijkt denkbaar dat de nu verloren preken wel deels of geheel gerecyclede versies van andere preken bevatten. Wellicht bewaarde en kopieerde men alleen preken van Augustinus die geen ouder materiaal hernamen, terwijl de rest terzijde werd gelaten. We kunnen hier voornamelijk speculeren.

De tekstbezorgers stellen dat deze formulering kan gelden als een standaard onderdeel in de Cyprianus-preken van Augustinus.²⁷ Dit is zeker juist, maar Augustinus slaagt erin zelfs deze persoonlijke *topos* te variëren. In s. 313 voegt hij de elementen van trouw en moed toe, terwijl hij in s. 312 de woordvolgorde verandert en de wending verbindt met een woord van de Heer in het evangelie.²⁸ In s. 313D is de formulering weer iets anders, met later nogmaals een subtiele variatie door middel van een emotioneel element (*noster*) en een causaal verband.²⁹

Zelfs Augustinus' formule om te verwijzen naar Cyprianus³⁰ lijkt dus voortdurend in verandering. De wending wordt telkens aangepast, al naar gelang de behoeften van de spreker. Al met al biedt ook de nieuwe preek 313G, gelezen in de context van de andere Cyprianus-preken, een mooi voorbeeld van Augustinus' talenten als predikant.

Afdeling GLTC, Radboud Universiteit Nijmegen, Erasmusplein 1, k.7.26A,
6525 HT Nijmegen
v.hunink@let.ru.nl

Bibliografie

- Brown, Robert T. 1948. *A study of the five sermons of St. Augustine on St. Cyprian the martyr*, Dissertation, Los Angeles.
- Burns, James P. 2005. 'Appropriating Augustine appropriating Cyprian', *Augustinian Studies* 36, 113-30.
- Dassmann, Ernst. 1989. "'Tam Ambrosianus quam Cyprianus" (ca.Iul.imp. 4, 112), Augustins Helfer im pelagianischen Streit', in: D. Papandreou e.a. (eds.), *Oecumenica et Patristica, Festschrift W. Schneemelcher*, Stuttgart (et al.), 259-268.
- Dassmann, Ernst. 2002. 'Augustinus', in: Cornelius Mayer (ed.), *Augustinus-Lexikon* vol 2., Basel (1996-2002).
- Fabrizi, Chiara / Siniscalco, Paolo, 2001. *Sant'Agostino – Prima Catechesi cristiana (= Sant'Agostino Opere di 7 / 2)*, Roma, 175-291.
- Hunink, Vincent. 2006. *Cyprianus, Bidde in een boze wereld, twee pamfletten uit het vroege christendom*, ingeleid, bezorgd en vertaald door Vincent Hunink, Budel.
- 27 Schiller e.a. (2008: 278), met een lijst van parallellen in n. 108.
- 28 *Docuit fideliter quod erat factururus, fecit quod fortiter docuerat* (s. 310,3). *Ita factururus quod erat docuit, et quod docuerat fecit, ut et in uerbis docentis praeosceretur animus martyris, et in animo patientis recognoscerentur uerba doctoris. Non enim erat similis de eorum quibus Dominus ait: "Quae dicunt, facite; autem quae faciunt, nolite facere: dicunt enim et non faciunt"* (Mt 23,3) (s. 312,6).
- 29 *Hanc beatus Cyprianus nouerat et docebat: nec docebat tantum, sed et faciebat; eo demonstrans non se fallere quos docebat, quia docendo uiuebat, et uiuendo faciebat* (s. 313D,1). *Hoc creditit martyr noster, hoc docuit antequam faceret, quia hoc fecit quia iam docuerat* (s. 313D,4).
- 30 De woorden worden niet uitsluitend gebruikt met betrekking tot Cyprianus. Vergelijk bijvoorbeeld *mend. 9: Non enim quisquam est ita desipiens, ut dicat aliud quam saluti sempiternae hominum consuluisse Dominum uel faciendum quod praecepit, uel praecipiendo quod fecit*, verder *conf. 10,6*. De wending heeft een sterk evangelische achtergrond, niet alleen in Mat 23,3, hierboven geciteerd (noot 000), maar ook Joh 13,15 *dedi uobis Exemplum enim ut quemadmodum ego feci uobis ita et uos faciatis*; verder bijvoorbeeld 1 Pt 2,21.

- Hunink, Vincent / Van Reisen, Hans. 2008. Aurelius Augustinus, *Goed onderwijs, Christendom voor beginners, (de catechizandis rudibus)*, ingeleid, bezorgd en vertaald, Budel.
- Hunink, Vincent. 2010. 'St. Cyprian, a Christian and Roman gentleman', in: P. van Geest, H. Bakker (eds.), *Cyprianica Neerlandica, (Late Antiquity. History and Religion Suppl.)*, Leiden, 000-000.
- Neer, Joost van. 2009. 'Augustinus als predikant', in: Augustijns Historisch Instituut (ed.), *De kracht van Gods Woord: Augustinus als predikant*, Heverlee, 29-48.
- Salisbury, Joyce E. 1985. "The bond of a common mind": a study of collective salvation from Cyprianus to Augustine', *The Journal of Religious Studies* 13, 235-47.
- Schiller, Isabella e.a. 2008. Isabella Schiller, Dorothea Weber, Clemens Weidmann, 'Sechs neue Augustinuspredigten. Teil 1 mit Edition dreier Sermones', *Wiener Studien* 121, 227-84.
- Schiller, Isabella e.a. 2009. Isabella Schiller, Dorothea Weber, Clemens Weidmann, 'Sechs neue Augustinuspredigten. Teil 2 mit Edition dreier Sermones zum Thema Almosen', *Wiener Studien* 122, 171-213.
- Wijdeveld, Gerard. 1988. Aurelius Augustinus, *Carthaagse preken*, ingeleid, vertaald en toegelicht, Baarn.